

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Զ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 3

1938

ՅՈՒՆԻՍ - ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆ

ՄՏԱԺՈՒՄՆԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նիկոլ Աղբալեանը, իրեն յատուկ վերլուծական տաղանդով ու մտքի յատկութեամբ, «Վէմ»-ի վերջին համարում, խտացրել էր իր «մտածումները ազգի եւ դաւանանքի մասին»: Մտածումներ, որոնք յասօր պէտք է զբաղեցնեն ամէն հայ անհատի միտքը — այնքա՛ն այժմէական ու կարեւոր են նրանք:

Ն. Աղբալեանը քննում է այն «հիմնական դադափարները», որոնց վրա «պէտք է կառուցել մեր ժամանակի ազգային կեանքը», սակայն, նրա մտածումները առաւելապէս տեսական բնոյթ ունեն: Նրա առաջադրած միանգամայն ճիշտ սկզբունքներէց հարկաւոր է դործնական եզրակացութիւններ հանել, այսինքն՝ ընդհանուր ու վերացական դադափարներին տալ կեանքի դործօն բովանդակութիւն: Այդ կարեւոր է եւ անյետաձգելի մասնաւորապէս այն պատճառով, որ արտասահմանի այսօրւայ մեր հանրային կեանքը աւելի քան երբեք «լքեալ գոյք»-ի է վերածւած՝ անտէր եւ անղեկալար: Առաջ ոմանց համար դէժ այն պատրանքը կար, թէ Նրեւանում նստած է ինչ որ մի «հայ» կառավարութիւն, որ կը մտածէ եւ արտասահմանի հայութեան մասին. այսօր այդ խաբկանքն էլ ցնդած է յօդս: Ո՛չ հայկական Նրեւան կայ, ո՛չ էլ արտասահմանի հայութեան վիճակով մտահոգող կառավարութիւն գոյութիւն ունի. մենք մնացել ենք մե՛նք մեզի: Ու հետեւաբար, ուղինք — չուղինք, պարտաւոր ենք տէր դառնալ մեզ, զբաղել մեզանով, առանց մեր ճակատագիրը կապելու զբոս երեւակայական ուժերի հետ:

519-2001

«Ձբաղւել մեզանով» առաջին հերթին նշանակում է ճանաչել մեզ, դիտենալ, թէ ի՞նչ ենք ներկայացնում մենք, իբրեւ հաւաքական մի ամբողջութիւն :

Այս տեսակէտից, դժբախտաբար, քիչ բան է արւած . ո՞վ ենք մենք . ի՞նչ ենք մենք . ի՞նչ է մեր համբանքը . քաղաքական ու տրնտեսական ի՞նչ որակ ունենք . ինչպէ՞ս ենք քայլում . ո՞ւր ենք դրնում : Հարցեր, որոնց լրիւ պատասխանը կարելի չէ գտնել ո՛չ մի տեղ : Իսկ առանց ինքնաճանաչման անհնար է կշռել մեր բարոյական ու նիւթական ոյժի իրական տարողութիւնը : Արտասահմանի հայութեան մարդահամար, վիճակագրական գէթ նախնական տւեալներէ հաւաքում — ստիպողական մի աշխատանք է, որ պէտք է կատարւի, որպէսզի իմացւի, թէ ի՞նչ ենք մենք, ինչի՞ ենք ընդունակ եւ ինչի՞ արժանի :

«Ի՞նչ ենք մենք» : — Աւելի հեշտ է ասել, ի՞նչ չենք մենք :

Մենք, նախ եւ առաջ, հակառակ մեր բոլոր ցանկութեան, Հայաստանի քաղաքացիներ չենք : Հայաստանը մեզ համար խորթ մայր է դարձել եւ աւելի քան խորթ, նա ուղղակի անդիտանում է մեր գոյութիւնը : Մենք կանք թէ չկանք — պաշտօնական Հայաստանի համար այսօր միեւնոյն է :

Եւ ոչ միայն Հայաստանի — մենք քաղաքացիներ չենք եւ դուրսը . անհող եւ անհայրենիք զանգում . «Նանսէնեան ժողովուրդ» : Համամարդկային համակեցութիւնից դուրս ընկած բազմութիւն : Մի տեղ ծանր բեռ կամ տաղտկալի հիւրեր երկրի տէրերի համար : Ուրիշ տեղ՝ հանդուրժելի, բայց ոչ սիրելի : Այլուր, մեր արտակարգ կենսունակութեան ու շինարարութեան պատճառով, ձուլումի ցանկալի նիւթ, իբրեւ բնիկ ժողովրդի կենսական կորովը խթանող մի թթիւ մոր : Անհովիւ հօտ, որից ուղում են օգտւել աւելի զօրաւոր ազգերը՝ դարձնելու համար մեզ պարարտացման նիւթ՝ իրենց արգասաբերութիւնը աճեցնելու համար :

Եւ սակայն, հակառակ դրան, մեր ժողովուրդը չի ընկճում, չարունակում է ապրել, տոկալ, աշխատել ու ստեղծագործել : Շարունակում է յուսալ, հաւատալ ապագային, ոգեւորութեան աղբիւրներ հնարել, իր գոյութեան հիմքերն ամրապնդող նորանոր ազգային արագովել : Ապաւինած իր հրաշագործ հանճարին՝ ապշեցուցիչ յամառութեամբ դիմադրում է անհնարին դժւարութիւններին, իր միջից դուրս է բերում կենսախինդ, երիտասարդական խանդավառութեամբ լեցած թարմ ուժեր, գերադոյն ճիգ է թափում չկորցնելու համար իր ուրոյն անհատականութիւնը :

684-61

Դժբախտաբար, այդ ճիշդ բաւարար չափով չի արդաստաւորուած : Դրական ու չինարար երեւոյթների կողքին քիչ չեն եւ բացասական ու քայքայիչ դործօններ : Արտասահմանի-հայութիւնը դեռ չի դարձել համրանքով, մտքով, կամքով ու հոգիով միաձոյլ, մէկ եւ անբաժան միութիւն ներկայացնող զանգւած՝ արտաքին վտանգին հաւաքարար դիմադրելու վճռականութեամբ տողորւած :

Եւ ոչ միայն արտաքին՝ ներքին ճակատի վրա էլ դեռ խիստ զգալի են տկարացնող ազդակները : Առնենք, օրինակի համար, կրօնական - յարանաւանական խտրութիւնները, որոնք վաղուց արդէն ժամանակավրէպ դարձած պէտք է լինէին, բայց եւ այնպէս, դեռ շարունակում են զգացնել իրենց գոյութիւնը — հայ կաթողիկ, հայ բողոքական, հայ լուսաւորչական : այս վերջինները նոյն իսկ յաւակնութիւն ունեն միայն իրենց համարելու իսկական հայեր : Վաղո՛ւց արդէն պէտք է հասկացէր, որ՝ «ազգութիւնը մէկ է, մինչդեռ դաւանանքները կարող են մի քանի լինել», բայց ո՛չ միայն փաստով՝ դադափարով էլ դեռ հեռու է այդ գիտակցութիւնը : Հայ լուսաւորչական եւ կաթողիկ յարանաւանութիւնները նոյն իսկ իրար հետ հաղորդակցութիւն էլ չունեն : Բուէնոս Այրէսում դեռ վերջերս օժեց լուսաւորչական առաջին եկեղեցին. անգամ արար ու յոյն հոգեւորականութիւնը ներկայ է դտնել հանդէսին, բայց հայ կաթողիկ համայնքի հովիւը փայլել է բացակայութեամբ : Այսպէս է եւ ուրիշ տեղեր . յարանաւանական խտրութիւնը մնում է եւ տակաւին նոյն իսկ մեր յառաջագէտ համարող շրջաններում քիչ չեն մոռթ ու նախապաշարած գլուխներ, որոնք շարունակում են սնունդ տալ այս տխուր երեւոյթին՝ ազգութեան բնորոշման նախապայման համարելով լուսաւորչական եկեղեցին եւ զանազան ձեւերով ծամծամելով «արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն» այլեւս հինցած եւ անիմաստ դարձած իմաստութիւնը :

Սրանով, ի հարկէ, մենք չենք ուզում ուրանալ բնաւ Հայոց եկեղեցու կատարած դերը մեր անցեալ պատմութեան ընթացքում : Հայոց եկեղեցին եղաւ հայութեան պահպանման գլխաւոր ազդակներից մէկը, մանաւանդ այն մոռյլ ժամանակներում, երբ ազգային - պետական գործօնը վերացւած էր : Նոյն այդ եկեղեցին ստեղծեց հարուստ ազգային մշակոյթ՝ իր մէջ խտացնելով հայկական հանճարի ստեղծագործական թափը : Ամբողջ դարաշրջաններ մեր պատմութեան մէջ հայոց մշակոյթը կրօնական - եկեղեցական ոգիով է բնորոշւում, եւ ինչ որ էլ լինի այսօրւայ մեր աշխարհայեացքը՝ Սահակներն ու Մեսրոպները, Ներսէսներն ու Նարեկացիները, Ոո-

րենացիներն ու Եզնիկները, մեր եկեղեցական արարողութանց հրաշակերտները, մեր սքանչելի շարականները, մի խոսքով՝ մեր անցեալ մշակոյթի գլուխ դործոցները բոլորիս համար նւիրական են, արդար հպարտութեան ու պարծանքի առարկայ: Այսօր եկեղեցին իր տեղը գնել՝ չի նշանակում ուրանալ ու ժխտել նրա կատարած դործը անցեալում:

Աւելին ասենք: Այսօր էլ դեռ, որոշ տեղեր եւ որոշ պայմաններում, եկեղեցին շարունակում է խաղալ դրական դեր ազգային կեանքում, սակայն այլեւս միայն լուսաւորչական եկեղեցու մենաշնորհը չէ այդ դերը. ուրիշ յարանաւանութեանց իւր եկեղեցիներն էլ, աւելի կամ նազ չափով, կատարում են այդ դերը: Ասում ենք՝ աւելի կամ նազ չափով, որովհետեւ աշխատանքի որակն ու քանակը կախած է ոչ այնքան եկեղեցուց, որքան եկեղեցականներից: Ստոյգ է այսօր, որ հայ կաթողիկ հոգեւորականութիւնը, իրբեւ մտաւորապէս աւելի զարգացած, աւելի գիտակից իր կոչումին, աւելի նւիրւած եւ անձնագոհ ընդհանուր առմամբ, աւելի մշակութային դործ է կատարում, քան լուսաւորչական հոգեւորականութիւնը, որի մտաւոր մակարդակը շատ ցած է եւ որի մի խոշոր մասը տղէտ ու անգիտակից՝ ծոյլ ու շահամոլ տարրերից է բաղկացած՝ իր մտաւոր - բարոյական վիճակով անպատեւով իր իսկ սպասարկած եկեղեցին: Հայ լուսաւորչական եկեղեցու հոգեւորականների համար պաշտօնը, սակաւ բացառութեամբ, սովորական ապրուստի միջոց է, ինչպէս խանութը, շուկան. կեանքի ուրիշ ասպարէզում՝ յաջողութիւն չգտած մարդիկ են սովորաբար հոգեւորական դառնում: Այդ առթիւ նոյն իսկ Ժողովրդական առած է ստեղծւած՝ «մարդ չեղաւ՝ տէրտէր եղաւ»: Մինչդեռ կաթողիկ հոգեւորականները, ընդհանրապէս, աւելի գիտակից են եւ աւելի նւիրւած իրենց կոչումին:

Պարզ համեմատութեան համար առնենք, օրինակ, Փարիզը. կաղմակերպւած եւ զարգացած հոգեւորականներով օժտւած հայ կաթողիկ փոքրիկ համայնքի կողքին ի՞նչ պատկեր է ներկայացնում անհամեմատ աւելի բաղմամարդ լուսաւորչական համայնքը: Մի դռամեալ եւ մտածելու ու գործելու կարողութիւնը կորցրած եպիսկոպոս՝ արգահատելի ե՛ւ իր համայնքի, ե՛ւ օտարների աչքին. եկեղեցին՝ սեփականութիւն մի խումբ մարդկանց եւ ոչ համայնքի. ներսը՝ անկերպարան քառս. դուրսը — բայց դուրսը ո՞վ է հետաքրքրւում այդպիսի բաներով: Ի՞նչ է Փարիզի լուսաւորչական եկեղեցու ազգային - մշակութային դերը — մի քանի մարդասիրական ու խնամատարական փոքրիկ ձեռնարկներ: Իսկ դրա դիմաց՝ մշակութա-

յին եռանդուն աշխատանք կաթոլիկ հայ վարդապետների կողմից: Փարիզը բացառութիւն չէ, այլ, եթէ ուզում էք, խորհրդանիշ, որ մի աւելորդ անգամ գալիս է հաստատելու, թէ ազգային տեսակէտից կրօնն ու յարանաւանութիւններն այլեւս չափանիշ չեն. կրօնը՝ ունի իր տեղը, ազգը՝ իրը: Զպէ՛տք է չփոթել կրօնը ազգութեան հետ. «կրօնը մասնաւոր խղճի գործ է, ազգութիւնը՝ ընդհանուր երեւոյթ»: Ժամանակն է, վերջապէս, հասկանալու այս տարրական ճշմարտութիւնը եւ դործադրելու յարանաւանական հայութեան փաստական ձուլումը ազգային միութեան սահմաններում: Ինչ որ զուտ յարանաւանական է, թո՛ղ մնայ կրօնական համայնքի հետաքրքրութեան եւ իրաւասութեան տակ. ինչ որ աշխարհիկ — ազգային է եւ ընդհանրական՝ պէ՛տք է երթայ միախառնելու համազգային կեանքի ու գործի մէջ, իրրեւ անանջատ մասնիկը համահայկական համակեցութեան:

Կան եւ ուրիշ ոչ աննշան երեւոյթներ հայութեան միութիւնը խաթարող ու դժարացնող, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը բռնում է, անշուշտ, հայ զանգաւածների ցրածութիւնը աշխարհէ — աշխարհ եւ տարբեր երկրներում հաստատուած լինելու փաստը: Ամէն երկիր ունի իր առանձնայատուկ պայմաններն ու օրէնքները, որոնք, յաճախ, տարբերում են ուրիշներից եւ նոյն իսկ հակադրութեան կամ հակամարտութեան մէջ են ուրիշների հետ: Ամէն երկիր միեւնոյն աչքով չի նայում ոչ — բնիկների վրա ու միեւնոյն վերաբերումը չունի դէպի մեր ազգային բարքերն ու հաստատութիւնները: Եւ բնական է, որ ամէն տեղ էլ հայութիւնը ստիպւած է յարմարել տեղական միջավայրի պայմաններին, օրէնքներին եւ քաղաքական պահանջներին եւ իր կեանքը ստորադասելով նրանց՝ դառնել դոյութեան եւ զարգացման համապատասխան ձեւեր: Այնուամենայնիւ, հակառակ դժրան, ազգային կեանքի մի կարեւոր մասը գուրս է ընկնում տեղական սահմաններից եւ նոյնանում է հայութեան ընդհանուր կեանքի հետ: Այս մասերի համագումարն է, որ կազմելու է արտասահմանի հայութեան համազգային միութեան բովանդակութիւնը:

Ներկայ պայմաններում, համազգային միութեան որոշ չափով խոչընդոտ եզով դործօններ են եւ քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք բնականոն պայմաններում ճիշտ հակառակ դերը պէ՛տք է կատարէին: Անուրանալի է, որ կուսակցութիւնները մեր մէջ — իրենց կոչումի սխալ լմբռնումով — եւ կուսակցական փոխյարաբերութիւնները ո՛չ սակաւ դէպքերում դժարացրել ու դժարացնում են ազգային կեանքի բնականոն զարգացումը: Առնենք, օրինակի համար, տա-

րիններ տեւող անհիմն եւ ամուլ, այնքա՛ն ուժեր վատնող պայքարը Հայաստանի եւ Խորհրդային իշխանութեան շուրջ: Ո՞ւմ է հարկաւոր նա: Ի՞նչ օգուտ ունեցաւ այդ պայքարից Հայաստանը — ոչի՛նչ, բայց ինչքա՛ն վնաս կրեց նրանից արտասահմանի հայութիւնը: Ուրոշ կուսակցութիւններ ազգային միութեան նախապայման դնելով անպայման հնազանդութիւնը Խորհրդային իշխանութեան՝ փաստօրէն անհնարին դարձրին արտասահմանի հայութեան համախմբումն ու համագործակցութիւնը նաեւ զուտ տեղական խնդիրներում:

Կամ մի ուրիշ փաստ — Ղեւոնդ Դուրեան եպիսկոպոսի սպանութեան հետեւանքով ստեղծւած կացութիւնը: Գործւածը ոճիւր էր, եւ ո՛չ ոք չկայ, որ արդարացնէր, բայց տեսէ՞ք թէ կուսակցական նեղսրտութիւնն ու կիրքը ուր հասցրեց խնդիրը. այսօր Ամերիկայում կայ երկու թեմ, երկու ազգային կազմակերպութիւն, երկու հայութիւն, որոնք կոկորդ կոկորդի՝ իրար աւելի թշնամի են, քան չինն ու ճափոնը: Շահ կա՞յ դրանից հայ ժողովրդին — ո՛չ: Շահ ունին իրենք կուսակցութիւնները — հազի՛ւ թէ: Նեղմտութիւն, կիրք, մասնաւորը ընդհանուրից տարբերելու անկարողութիւն — ուրիշ բանի կարելի չէ վերադրել երեւոյթը: Յատկութիւնների, որոնցով այնքան հարուստ է մեր կուսակցութիւնների պատմութիւնը անցեալում եւ որոնցից զերծ չենք, դժբախտաբար, եւ այսօր:

Սրանով մենք չենք ժխտում, ի հարկէ, կուսակցութիւնների գոյութիւնն ու օգտակարութիւնը եւ ոչ էլ բոլորին միեւնոյն ջրով ենք լւանում: Ճի՛շտ հակառակը: Քաղաքական կուսակցութիւնները բնական երեւոյթներ են ազգերի կեանքում, ուրեմն, անհրաժեշտ են եւ մեր մէջ: Բոլոր կուսակցութիւններն էլ, ի հարկէ, միեւնոյն արժէքը կամ պատասխանատուութեան միեւնոյն բաժինը չունին: Մեր խօսքը ընդհանուր երեւոյթի մասին է, որից զերծ չէ եւ ո՛չ մի կուսակցութիւն՝ մէկը աւելի, միւսը պակաս, մէկը իբրեւ պատճառ, միւսը՝ որպէս հետեւանք: Յաճախ, հակառակ իրենց կամքի, կուսակցութիւնները ղժւարացրել են ազգային միութեան գործը:

Մինչդեռ, եթէ մի կողմ դնենք կուսակցական նախանձն ու կիրքը եւ «ես ու դու»-ի նկատումներով չառաջնորդենք, կը տեսնենք, որ, այսօր մասնաւոր, կուսակցութիւնների ըմբռնումների մէջ արտասահմանի հայութեան միութեան եւ կազմակերպութեան մասին էական ո՛չ մի տարբերութիւն չկայ ու չի կարող լինել: Եթէ կուսակցական եսասիրութիւններն ու հպարտութիւնները եւ դրանցից բխող արտայայտութեան ձեւերը հաշի չառնենք, բոլորն էլ ըստ էութեան միեւնոյն բանն են ուզում — օր առաջ վերջ տալ տիրող ա-

նիշխանութեան եւ ազգային կեանքը ստորադասել որոշ կազմակերպութեան: Այսինքն՝ մի խնդիր, որ 15 տարիէ դուրս է հրապարակի վրա եւ վաղուց արդէն հասունցած պահանջ է:

Արդ՝ որո՞նք են այն խնդիրները, որ կարող են նկատուել ազգային միութեան եւ կազմակերպութեան պայման: Մեր կարծիքով, դրանք ամփոփուում են հետեւեալ կէտերի մէջ.—

Ա.— Հայաստանը շարունակում է մնալ մեր միակ Հայրենիքը, մեր բոլորիս գուրգուրանքի առարկան, մեր վերջնական յոյսն ու ապաւէնը: Մտածել, գոհել եւ աշխատել Հայաստանի համար մեր բոլորիս պարտականութիւնն է՝ այսօր եւ վաղը: Այս կամ այն իշխանութեան գոյութիւնը արգելք չէ եւ չի կարող լինել, որ մենք սիրենք մեր հայրենիքը, մտահոգւենք Հայաստանի ճակատագրով եւ աշխատենք զօրացնել ու ամրացնել նրան: Աւելին, Հայաստանի գոյութեան եւ զարգացման պայմանները չպէտք է լինեն վէճի եւ պայքարի նիւթ. նրանց շուրջ հայութիւնը պէտք է լինի միասիրտ ու միակամ:

Այս վերաբերումը, սակայն, պատճառ չէ, որ մենք հաշւի չառնենք իրականութեան միւս կողմը, այն, որ Հայաստանը այսօր յանձին իր ղեկավարութեան չի ուզում կապ ու գործ ունենալ արտասահմանի հայութեան հետ, որի վերաբերմամբ մերժում է որ եւ է նիւթական, բարոյական կամ իրաւական պարտաւորութիւն: Հետեւաբար, արտասահմանի հայութեանն է մնում մտածել իր գոյութեան ապահովութեան եւ զարգացման պայմանների մասին: Այստեղից ահա տրամաբանօրէն հետեւում է ազգային միութեան եւ կազմակերպութեան անհրաժեշտութիւնը: Վաղուց է հասած ժամը, որ արտահայաստանի հայութիւնը ամփոփուի եւ կազմակերպուի համազգային միութեան եւ ուրոյն կազմակերպութեան մէջ:

Բ.— Ի՞նչ պէտք է լինի արտահայաստանի ազգային կազմակերպութեան նպատակը: — Մէկ բառով՝ ինքնապաշտպանութիւն: Հայը արտասահմանում պահել հայ՝ կապած ազգային հաւաքականութեան: Պաշտպանել հայ անհատի մարդկային եւ ազգային իրաւունքները: Նոր սերունդը հայ դաստիարակել եւ հայ պահել: Հայութիւնը ներկայացնել արտաքին աշխարհի առջեւ: Այսինքն, եթէ ուզում էք, կատարել այն դերը, որ վերապահած է պետութիւններին իրենց քաղաքացիների վերաբերմամբ:

Այստեղ, սակայն, ծագում է մի խիստ փշոտ հարց. քաղաքական խնդիրներն էլ պէտք է մտնե՞ն ազգային կազմակերպութեան իրաւասութեան սահմանների մէջ: — Ի հարկէ, լուազոյնը կը լինէր,

եթէ հայութեան վերաբերուող բոլոր հարցերն անխտիր պարփակէին ազգային կազմակերպութեան մէջ, բայց տիրող հանգամանքներն ու մտայնութիւնը աչքի առաջ ունենալով՝ դժար է ենթադրել, որ նման մի փորձ պատկերի յաջողութեամբ: Հետեւաբար, գոնէ առաջին շրջանի համար քաղաքական խնդիրները պէտք է դուրս մնան ազգային կազմակերպութիւնից, բայց հետզհետէ, ժամանակի ընթացքով, կամ ad hoc ծագող եւ բացառիկ ծանրակշիռ նշանակութիւն ունեցող հարցերի վերաբերմամբ քաղաքականութիւնն էլ կարող է որոշ տեղ գրաւել ազգային կազմակերպութեան ծրագրի մէջ:

Գ. — Ի՞նչ բնոյթ պէտք է ունենայ ազգային կազմակերպութիւնը արտասահմանում: — Բացարձակապէս աշխարհիկ եւ համագայ-
 յին: Զուտ եկեղեցական — կրօնական խնդիրները թողնելով յարանա-
 նական կազմակերպութիւններին՝ ազգային — մշակութային բոլոր
 դործերը պէտք է ջանալ մտցնել ազգային կազմակերպութեան շր-
 ջանակի մէջ: Հետեւաբար, ազգային կազմակերպութեան պէտք է
 մասնակցեն անխտիր բոլոր հայերը՝ լուսաւորչական, կաթոլիկ, բո-
 դոքական, անկրօն: Ազգային միութեան մաս կազմելու միակ յաս-
 կանիչը պէտք է լինի հայկական հաւաքականութեան պատկանելու
 գիտակցութիւնը: Ազգային կազմակերպութեան մէջ մտնելու միակ
 պայմանը՝ է հայ մարդու սեփական կամքը: Կրօնական, յարանա-
 նական, քաղաքական, կուսակցական եւ ուրիշ խտրութիւններ տեղ
 չեն կարող ունենալ ազգային կազմակերպութեան մէջ: Ամէն հայ,
 ինչ դիրք, դաւանանք ու քաղաքական համոզում եւ ունենայ, կարող
 է անդամակցել ազգային կազմակերպութեան: Կարող է, իսկ բարո-
 յապէս նաեւ պարտաւոր է:

Դ. — Ինչպէ՞ս իրականացնել ազգային կազմակերպութիւնը: Այս
 է խնդրի ամենէն դժար կողմը: Դժար, որովհետեւ մեր մէջ դեռ
 չառ ուժեղ են նախապաշարումները, անլստահութիւնն ու փոխա-
 դարձ կասկածը, տեղի թէ անտեղի զանազան վախեր: Ո՞վ պէտք է
 լինի նախաձեռնողը եւ ինչպէ՞ս: Տեւալ պայմաններում, այլ եւ հաշ-
 ւի առնելով նախկին փորձերը — Հայոց Ազգային Խորհուրդը Կով-
 կասում, Ազգային Համերաշխութիւնը Պոլսում, Ազգային Պատերա-
 կութիւնը Փարիզում — կարելի է նախատեսել նախաձեռնութեան
 տարբեր ձեւեր: Նախ՝ հնարաւորութեան դէպքում ուղիղ, կարճ եւ
 գործնական կը լինէր, եթէ քաղաքական կուսակցութիւնները որոշ
 համաձայնութեան դային միմեանց հետ եւ ապա որոշ ծրագրի շուրջ
 ջանային համախմբել ու կազմակերպութեան ձեւի տակ ղենել ողջ հա-
 յութիւնը:

Եթէ այս ուղիղ ճանապարհը դեռ մատչելի չէ, կարող են համադրային ընդհանուր համակրանք եւ հեղինակութիւն վայելող անհատներ ստանձնել գործի նախաձեռնութիւնը՝ պայմանով, ի հարկէ, որ առաջուց ապահովեն կուսակցութիւնների համաձայնութիւնն ու գործակցութիւնը:

Նոյն դերը կարող են կատարել եւ որոշ ազգային – մշակութային հաստատութիւններ, ինչպէս Բարեգործականը, Համազգայինը եւ այլն՝ հաւաքաբար, կամ առանձին, դարձեալ նախօրօք ապահովելով կուսակցութիւնների համամտութիւնը:

Վերջպէս, այս գործում որոշ դեր կարող են կատարել եւ յարանանդութեանց պետերը, եթէ կամենան: Կարող են դտնել, թերեւս, եւ ուրիշ միջոցներ: Հանրային միտքը պէտք է որոնէ ու ցոյց տայ:

Այսպէս թէ այնպէս, արտասահմանի հայութեան ազգային կազմակերպութեան խնդիրը օրւայ հասած պահանջ է: Կարելի չէ անտեսել այդ պահանջը: Ձեւերն ու միջոցները երկրորդական են եւ պէ՛տք է գտնուին:

Մի կէտ եւս: Ի՞նչ ձեւ, իրաւունքների եւ պարտականութիւնների ի՞նչ տարողութիւն պէտք է ունենայ ստեղծելիք նոր կազմակերպութիւնը: Ուրիշ խօսքով՝ կազմակերպական ի՞նչ սկզբունք պէտք է դրւի համազգային միութեան հիմքում:

Մանրամասնութիւնները, ի հարկէ, դժւար է նախատեսել, բայց հիմնական դրութիւնը այժմանից խոկ կարելի է մատնանշել: Կազմակերպական դրութիւնը բխում է նախ՝ հայկական դանդաժների աշխարհադրական դիրքից, երկրորդ՝ հայոց պատմութիւնից:

Հայ ազգային կեանքը յարատեւօրէն պահել է միայն այնպիսի կազմակերպութիւններ, որոնք հաստատւած են ապակենտրոնացման հիմքերի վրա: Հայոց եկեղեցին՝ օրինակ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը Էջմիածին կենտրոնով՝ ամուր ու տեւական եղան ո՛չ միայն այն պատճառով, որ նրանք ներկայացնում էին հայ ժողովրդի նւիրական ապրումները, այլ նաեւ, եթէ ուզում էք, գլխաւորապէ՛ս այն պատճառով, որ հիմնւած էին ժողովրդի լայն ու գործօն նախաձեռնութեան ոգիի վրա: Ինքնավար եւ ազատ շրջանների մի Դաշնակցութիւն — կազմակերպական ա՛յս ձեւի մէջ է եղել Հայոց եկեղեցու ոյժի եւ տեւողութեան գլխաւոր աղբւրը:

Նոյնը այսօր՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Թերեւս աւելի կատարեալ ծրագրով օժտւած կուսակցութիւններ ծնունդ առին հայ իրակա՜նութեան մէջ, բայց նրանցից ո՛չ մէկը լայն ծաւալ ու տեւական

կեանք չունեցաւ. մի ուժեղ ցնցում — եւ խորտակեց: Դաշնակցութիւնը ցնցումներ էլ տեսաւ, փոթորիկներ էլ — եւ ի՞նչ փոթորիկներ — բայց ո՛չ միայն կանգուն է այսօր, այլ եւ միակ համաժողովրդական, կարելի է ասել նոյն իսկ՝ համազգային կազմակերպւած ոյժն է: Ինչո՞ւ: Միայն նրա համար, որ առողջ, իրատես ու կենսունակ ծրագիր էր մշակել: Նրա համար, որ հիմնադրութեան հէնց առաջին օրից ձեռնհաս, շրջահայեաց եւ անձնագործ ղեկավարներ ունեցաւ: Որովհետեւ անհաշիւ հերոսական դորձեր է կատարել եւ պաշտելի հերոսներ ու նահատակներ տւել: — Անշուշտ, այդ բոլորի պատճառով, բայց հէնց դրանք էլ մեծ չափով արդիւնք են՝ կազմակերպական այն բախտաւոր դրութեան — ապակենտրոնացման, որ այնպէս յաջող հեռատեսութեամբ որդեգրւեց ու կիրառւեց Դաշնակցութեան կողմից:

Կազմակերպական նոյն սկզբունքը թելադրում է եւ հայութեան ներկայ ցրւած վիճակով. միայն լայն ապակենտրոնացման դրութեան վրա կարելի է գլուխ բերել եւ տեւական դարձնել համազգային մի կազմակերպութիւն, որի անդամները ցրւած են չորս մայր ցամաքների վրա, 15 - 20 երկրներում՝ Հնդկաստանից սկսած մինչեւ Արժանտին:

Ստեղծւելիք ազգային կազմակերպութիւնը պէտք է կառուցւի ինքնօրէն եւ ինքնավար շրջանների միութեան վրա: Իրաւունքների եւ պարտականութիւնների ծանրութեան կենտրոնը պէտք է գտնւի շրջաններում՝ կենտրոնին վերապահելով աւելի բարոյական ու գաղափարական ղեկավարի եւ շրջանների միջեւ կապ պահողի դեր: Նա պէտք է լինի, բնականաբար, եւ գործադրողը այն հարցերի, որոնք ծրագրով կամ ժողովների որոշումով իրեն են վերապահւած:

Ինքնավար եւ ազատ շրջանների ազատ Դաշնակցութիւն — այսպէս է պատկերանում մեզ ազգային այն կազմակերպութիւնը, որ, վաղ թէ ուշ, անհրաժեշտօրէն պէտք է ստեղծւի, եթէ ներկայ դժոխային պայմանները արժատապէս չփոխւեն: Այս կազմակերպութիւնն էլ, ի հարկէ, փրկութիւն չի լինի, բայց իբրեւ ազդու դարման՝ մի որոշ ժամանակի համար կեանք եւ աշխուժութիւն կը ներարկէ արտասահմանի հայութեան մարմնի մէջ եւ կը զօրացնէ նրա դիմադրական թափն ու ինքնապաշտպանութեան կարողութիւնը: Իսկ արտասահմանի հայութեան հիմնական փրկութիւնը կախւած է միայն Հայաստանից:

Փարիզ